

ӘЛЕУМЕТТАНУ ТЕОРИЯСЫ

Микро-макро және агенттік- құрылымдық интеграция

3-тарау. Қазіргі заманғы әлеуметтану
теориясы: негізгі мектептер

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 3. Қазіргі заманғы әлеуметтану теориясы: негізгі мектептер

Дәріс: 21. Микро-макро және агенттік-құрылымдық интеграция

Бұл дәрісте ХХ ғасырдың аяғындағы әлеуметтану теориясындағы жетекші екі бағыт талданады. Біріншіден, әлеуметтанудың Құрама Штаттардағы 1980 жылдардан қазірге дейін жалғасып келе жатқан қарқынды дамуы. Бұл, ең алдымен, микро және макробайланыстарға қызығушылықтың артуына байланысты. Әрі қарай Еуропа әлеуметтану теориясында кеңінен қатар дамыған агенттік пен құрылым арасындағы өзара байланысқа қызығушылықтың өсуі. Америкалық ғалымдардың микро- және макроинтеграцияларға және еуропалық зерттеушілердің агенттік пен құрылымға арналған еңбектері арасында ұқсастықтар да, сондай-ақ елеулі айырмашылықтар да бар.

Микро- және макроинтеграция

Қазіргі америкалық әлеуметтану теориясындағы ең ірі жікке бөлінудің бірі – полярлық микроскопиялық және макроскопиялық теориялар және оны жасаушы теорияшылар арасындағы, сондай-ақ, одан да маңыздысы – әлеуметтану теорияларын түсіндірушілер арасындағы конфликтілер.

Микро- және макроинтеграциялануға бет алу

Микро-макроэкстремизм ХХ ғасырдағы әлеуметтану теориясының басым бөлігін сипатады. Ал 1980 жылдардан бастап америкалық әлеуметтануда басты назарды микро- және макротеориялардың және әлеуметтік талдау деңгейлерінің интеграциясына (немесе синтезіне, байланысына) бөлу қажет деген үлкен көзқарас орын алды. Микро-макроинтеграцияға байланысты еңбектердің негізгі екі бағыты бар. Жеке ғалымдар микро мен макротеорияларын біріктіруге ұмтылса, басқалары әлеуметтік талдаудың микро және макродеңгейлерінің өзара байланысын зерттеу пәні болатын теорияны жазумен айналысуда.

Микро- және макроинтеграцияның мысалдары

Интеграцияланған әлеуметтанулық парадигма

Жалпы біріктірілген парадигмаға, микро-макробайланысқа деген Ритцердің көзқарасы бірқатар ізашарлардың, әсіресе Абрахам Эдель мен Джордж Гурвич шығармашылықтарының әсерімен қалыптасқанын айта кеткен жөн.

Гурвичтің пікірінше, әлеуметтік әлемді микродан макроға дейін көтерілетін тәртіпте төрт деңгей тұрғысынан зерттеуге болады: әлеуметтік формалар, топтық құрылымдар, әлеуметтік тап, әлеуметтік құрылым және жаһандық құрылымдар. Бұл төрт деңгейдің әрбірінің өзіндік орны бар, алайда олардың арасындағы және әрқайсысының өз ішіндегі диалектикалық байланысы аса маңызды. Сонымен қатар осы иерархияны толықтыру үшін Гурвич «тік» немесе «терең» он деңгей ұсынады. Олар аса объективті әлеуметтік құбылыстардан мысалы, экологиялық факторлар ұйымдардан басталып, аса субъективтілермен, мысалы, ұжымдық түсініктер мен құндылықтар, ұжымдық санадан аяқталады. Гурвич әлеуметтік талдаудың сансыз көп деңгейін қалыптастыру үшін көлденең және тік өлшемдерді айқастырады.

Микро-макроәселесіне қатысты Ритцердің пікірі «оларды объективті-субъективті континуумнан ажыратып қарастыруға болмайды» дегенге саяды. Барлық микро-, сондай-ақ, макротәртіптегі әлеуметтік құбылыстар объективті немесе субъективті. Одан мынадай қорытынды жасауға болады: әлеуметтік талдаудың негізгі төрт деңгейі бар, әлеуметтанушылар олардың арасындағы диалектикалық өзара байланысты зерттеулері тиіс. Макро-объективті деңгей ауқымды материалдық құбылыстарды қамтиды: қоғам, бюрократия және технология. Макро-субъективті деңгей нормалар мен құндылықтар секілді ауқымды материалдық емес құбылыстарды қамтиды. Микродеңгейлердегі микрообъективтілік әрекет пен өзара әрекет-

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 3. Қазіргі заманғы әлеуметтану теориясы: негізгі мектептер

Дәріс: 21. Микро-макро және агенттік-құрылымдық интеграция

тесу үлгілері сияқты кішігірім объективті болмысқа қатысты болса, онда микросубъективтілік адамдардың әлеуметтік шындықты қалыптастыратын кішігірім ақыл-ой процестеріне қатысты.

Ритцер «Американы сипаттау: жаһандық кредиттік карта қоғамының сыни көзқарасы» еңбегінде интегративті микро-макробағытты қолданады. Сондай-ақ ол Ч. Райт Миллстің кредиттік карталарды пайдаланудан туатын проблемалық жағдайларды талдау барысында микродеңгейдегі жеке және макродеңгейдегі қоғамдық мәселелердің арасындағы өзара әрекеттесуге қатысты идеяларына жүгінді. Жеке бастың алаңдаушылығы – жеке адамға және олардың айналасындағыларға барынша әсер ететін мәселе. Қоғамдық мәселелер көп адамға, тіпті жалпы қоғамға ықпал етуі мүмкін. Ритцер кредиттік карталарға байланысты жеке және қоғамдық мәселелердің ауқымды жиынтығын қарастырады.

Макродеңгейде тұтынушылық қарыздың жиынтығы қоғамдық мәселеге айналды, өйткені адамдардың елеулі саны кредиттік карта ұсынатын компанияларға қарыз. Бұл өсіп келе жатқан тұтынушылық қарыздың қосалқы мәселесі – құқықбұзушылық пен банкротқа ұшырау оқиғаларының өсуі. Сондай-ақ макродеңгейдегі қоғамдық мәселе – қарызды жинақтау процесі арқылы тұтынушылық қарызды ынталандырудағы үкіметтің рөлі. Несие карталарын барынша көп таратуға жағдай жасау арқылы адамдарды қарыз алуға үгіттеу ықпалы өзекті мәселеге айналады. Мысалы, адамдар пошта арқылы рәсімделген кредит карталарына қол жеткізуге болатыны туралы хабарлама алатын үрдіс жүріп жатыр. Адамдар, үлкен ұжымдар несиелік лимиті бар карталарға оңай қол жеткізеді. Дегенмен осындай фирмалардың колледж студенттеріне, жоғары сынып оқушыларына кредит картасын ұсынатыны айыптауға тұрарлық әрекет. Олар жастарды несие мен қарыздың «қармағына» іліп алуға тырысады. Әрине, мұндай әрекеттердің соңы көптеген адамның жеке басында қиындық тудырып, қоғамдық мәселеге айналады. Миллиондаған адам кейде несие карталарын оңды-солды пайдаланып, қарызға белшесінен батады.

Адамдар кейде үлкен «пирамиданы» құрайды, басқа карталар бойынша минимал төлемдер жасау үшін келесі картадағы ақшалай алғытөлемдерді пайдаланады. Осылайша қарызын төлей алмаған адамдар заң алдында жауап беріп жатса, кейде өзінің банкротқа ұшырағанын жариялауға мәжбүр болады. Нәтижесінде ескі қарызын қайтарып, несие алу құқығын қалпына келтіру үшін ұзақ жылдар, кейде тіпті қалған өмірін арнайды. Жағдай соншалықты ауыр болмаса да, кредиттік картадағы қарыз бойынша пайыздарды ғана төлеу үшін үздіксіз жұмыс істеп, өзінің кредиттік теңгерімін аздап өзгертуге (егер бар болса) қабілетті болады. Олар несие карталар фирмасына тәуелді болады деп айтуға болады. Бұл жерде сипатталған жеке қиындықтардың түрлері жинақталған кезде қоғамдық мәселеге айналады. Бізге мәлім, несие карталар фирмаларының саясаты мен процедуралары (мысалы, дайын карталарды ұсыну және студенттерге несие карталарын ұсыну) секілді қоғамдық мәселелер – жеке қиындықтардың пайда болуына себепкер. Жеке проблемалар мен қоғамдық мәселелер арасында диалектикалық байланыс бар, олар бір-бірін өзара шиеленістіреді. Жалпы тұрғыдан қарастырсақ, несие карталарына қатысты келтірілген мысал біріктірілген микро-, макротәсілдің өзекті әлеуметтік мәселені зерттеуге жарайтынын көрсетеді.

Көп өлшемді әлеуметтану

Джеффри Александер көп өлшемді әлеуметтану деп атаған ұғымды ұсынады. Көпөлшемділік оның жұмысында бірнеше мәнге ие болса да, әлеуметтік талдаудың деңгейлеріне көп мағына бергені туралы айту орынды. Оны алдымен Александер (Парсонстың ізімен) тәртіп мәселесі деп атаған ұғымнан бастайды. Александердің пікірінше, микро-макроконтинуум қоғамда тәртіп әртүрлі деңгейде қалай орнайтынына байланысты. Континуумның макро – жағында тәртіп сырттан қалыптасып, өзінің табиғаты бойынша ұжымдық, яғни ол қоғамдық құбылыстардан туындайды. Ал микро – жағында тәртіп ішкі факторлардан пайда болады, ол өзінің табиғаты бойынша индивидуалды түрде, яғни жеке келіссөздермен жүзеге асады.

Тәртіп мәселесіне классикалық парсонстық үлгіде әрекет мәселесі қосылады. Іс-әрекет Ритцердің интеграцияланған әлеуметтану парадигмасында қолданылатын объективті, субъективті континуумға сәйкес келетін материалистік-идеалистік континуумды қамтиды. Мате-

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 3. Қазіргі заманғы әлеуметтану теориясы: негізгі мектептер

Дәріс: 21. Микро-макро және агенттік-құрылымдық интеграция

риалдық жағынан іс-әрекет инструменталды, рационалды және шартты тұрғыда сипатталады. Ал материалдық емес жағынан ол нормативті де, рационалды да емес және аффективті болып көрсетіледі. Александердің тәртібімен әрекетіне байланысты айтсақ, Ритцер ұсынған төрт деңгейге ұқсайтын әлеуметтік талдаудың төрт деңгейін ұсынылады.

Терминология түрленгенімен, Александер мен Ритцер ұсынған модельдер арасында айырмашылық жоқ десе болады. Негізгі айырмашылық төрт деңгейдің қатысына байланысты. Ритцер төрт деңгей арасындағы диалектикалық өзара байланысқа көңіл бөлгісі келсе, Александер деңгейлердің біреуіне басымдық беруге тырысады. Александердің ойынша, микродеңгейге басымдық беру «теориялық тұрғыдан қате». Ол жеке-нормативтік деңгейде нормативтік емес ерікті агенттігімен басталатын және макродеңгейге дейін қалыптасатын символикалық интеракционизм сияқты барлық теорияларға сыни баға береді. Оның пікірінше, бұл теориялардың кемшілігі – индивидуалды еркіндік пен волонтаризм ұғымдарын сақтағанмен, ұжымдық құбылыстардың ерекше (*sui generis*) табиғатын жеңуге қабілетсіз.

Александер сондай-ақ индивидуалды инструменталды деңгейде басталатын және экономика сияқты макродеңгейдегі құрылымдарға көшетін айырбас теориясын сынайды. Мұндай теориялар макродеңгейдегі құбылыстарды оңтайлы қолдана алмайды. Александер өз бастауын микродеңгейлерден алатын және осы негізде макро деңгейлік құбылыстарды түсіндіруге ұмтылатын барлық теорияларға мін тағады. Макродеңгейде Александер мәжбүрлі тәртіпке ерекше мән беретін және индивидуалды еркіндікті жоятын ұжымдық-инструменталды теорияларға (мысалы, экономикалық және құрылымдық детерминизмге) қатысты сыни пікірін білдіреді. Оның қарсылығының себебі – аталмыш теориялардың индивидуалды қызметті ескермеуінде.

Александер өз моделінің барлық төрт деңгейі арасындағы өзара байланысты зерттеумен айналысқанымен, ұжымдық-нормативті деңгей мен одан шығатын теориялар белгілі дәрежеде көңілін демдейді (оның парсонстық және құрылымдық-функциялық түп тамырларын ескерсек, бұл таңғаларлық нәрсе емес). Оның айтуынша, «ұжымдық тәртіп пен индивидуалды волонтаризмді біріктіруге деген үміт рационалистік дәстүрде емес, нормативті арнада жатыр». Жалпы алғанда, Александердің айтуынша, кез келген индивидуалды немесе микроперспектива қабылданбайды, өйткені ол тәртіпке емес, «тәртіпсіздік пен толық күтпеген жағдайға» алып келеді, яғни «әлеуметтік теорияның жалпы негізін тек ұжымдық көзқарастан ғана алуға болады». Александер екі бағыттан ұжымдық-нормативті позицияны ұстанады. Демек, Александердің көзқарасы бойынша, әлеуметтік теорияшылар не коллективистік (макро-), не болмаса индивидуалистік (микро-) бағытты таңдаулары қажет.

Александер Ритцердікіне ұқсас талдаудың төрт деңгейін қолданса да, бұл екі модельдің арасында елеулі айырмашылық байқалады. Александер ұжымдық-нормативті теорияларға, әлеуметтік өмірдегі нормалардың рөліне үлкен мән береді. Ритцер кез келген деңгейге басымдық беруден бас тартады және төрт деңгейдің арасындағы және ішіндегі диалектикалық қатынастарды зерттеу қажеттілігін тұжырымдайды. Нәтижесінде Александер макро- (субъективті) құбылыстардың маңызын жөнсіз арттырады, бұл оның микро-макроинтеграция теориясын дамытудағы үлесін әжептәуір шектейді.

Макроәлеуметтанудың микронегіздері

Рэндалл Коллинз «Макроәлеуметтанудың микронегіздері туралы» атты эссесінде микро-макродеңгейлердің байланысы жайлы сұраққа қатысты аса редукционистік тәсілді ұсынды. Эссенің интегративті атауына қарамастан, Коллинз оны «радикалды макроәлеуметтану» деп атайды. Оның пікірінше, тек адамдар ғана шынымен бір нәрсені істеуге қабілетті; құрылымдар, ұйымдар, таптар мен қоғам «ешқашан еш нәрсе жасамайды. Себебі кез келген дүние, ақыр аяғында, шынайы индивидтердің іс-әрекеттерімен байланысты». Коллинз «барлық макроқұбылыстарды» «микрооқиғалардың комбинациясына» аудару мүмкін екенін көрсетуге тырысады, яғни Коллинз интеграцияланған бағытты емес, микротеория мен микродеңгейдегі құбылыстардың басым болуын іздейді.

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 3. Қазіргі заманғы әлеуметтану теориясы: негізгі мектептер

Дәріс: 21. Микро-макро және агенттік-құрылымдық интеграция

Коллинз ұсынған тәсілді Карин Кнорр Цетинаның теориялық бағытына қарсы қойып, салыстыруға болады. Ол өзара әрекеттесу саласына біраз көңіл бөлсе де, оның жұмысында сана-сезімге, сондай-ақ, макродеңгейдің құбылыстарына үлкен мән беріледі. Кнорр Цетина, Коллинз сияқты, макроәлеуметтануды микроәлеуметтану негізінде радикалды қайта құрудың пайдасына икемдейтін дәлелдер келтіреді, алайда бұл тұрғыда оның радикалдығы төменірек, өйткені ол тек микроәлеуметтану нәтижелерін макроәлеуметтік теориямен біріктіруге ғана тырысады. Ол микроәлеуметтану зерттеуінің түпкі мақсаты – қоғамды, оның құрылымдары мен институттарын тұтас қарастырып, ең тиімді жолмен түсіну керек деген пікірге қосылады:

Коллинзге қарағанда Кнорр Цетина макро- және макродеңгейлерге қатысты әлдеқайда теңдестірілген позиция ұстанады. Одан кейін Эрон Сикурелдің интегративті позициясы алдыңғы орынға шығады (Sicourel, 1981). Сикурел макро және макродеңгейлерді біріктірудің маңыздылығын түсініп қана қоймай, ол осындай түрдегі интеграция онтологиялық, теориялық және методологиялық сипатқа ие екенін түсінеді.

Болашаққа болжам: Норберт Элиастың фигурациялық әлеуметтануы

Америкалық әлеуметтанушылар тарапынан жасалған, кейінгі микро– және макродеңгейлерді интеграциялау саласындағы талпыныстар талқыланды. Алайда еуропалық теорияшы Норберт Элиастың жұмысын осы жерде қарастырудың жөні бөлек. Элиас микро және макродеңгей арасындағы айырмашылықты, жалпы әлеуметтанушыларға тән индивид пен қоғамды бөліп тастау талпынысын жеңуге тырысты. Элиас өзінің ықпалдастықты көздеген мақсатына қол жеткізу үшін фигурация тұжырымдамасын ұсынды. Фигурация тұжырымдамасы «индивид» пен «қоғам» антагонистік және әртүрлі деп айту үшін және әлеуметтік шектеуді әлсірету үшін қарапайым концептуалды құрал ретінде қызмет етеді.

Фигурацияларды алдымен процестер түрінде қарастыруға болады. Шынын айтқанда, кейінгі кезде Элиас өз жұмысын сипаттау үшін әлеуметтану процесі терминін қолдануды дұрыс көрді. Фигурациялар – бұл адамдардың бір-бірімен «араласып кетуін» қамтитын әлеуметтік процестер. Олар – қарым-қатынастың сыртқы, мәжбүрлі құрылымы емес, өзара қарым-қатынасы. Индивидтер ашық және өзара тәуелді деп қабылданады; фигурацияларды құрайтын да дәл солар. Билік әлеуметтік фигурацияларда басты рөл атқарады, сондықтан үнемі өзгеріске ұшырап отырады: «Өзгеріп тұратын фигурацияның негізі – бұл жылжымалы, икемді тепетеңдік, басында біреуіне, кейін екінші жағына басым болу күшінің теңгерімі. Осындай ауытқу кез келген фигурацияның құрылымдық сипаттамасы болып саналады».

Фигурациялар пайда болып, дамып отырады, бірақ негізінен көрінбейтін және жоспарсыз түрде орындалады. «Бұл жерде негізгі маңызды факт: фигурация ұғымы микро және макродеңгейге де, сондай-ақ, осы екі полюстер арасында орналасқан кез келген әлеуметтік феноменде қолдануға жарамды. Аталған тұжырымды салыстырмалы түрде кіші топтарға да, сондай-ақ, мыңдаған немесе миллиондаған өзара тәуелді индивидтерден тұратын қоғамға қатысты қолдануға болады. Мұғалімдер мен оқушылар, дәрігерлер мен емделушілер, сыра-ханадағы тұрақты келушілер, балабақшадағы балалар – барлығы бір-бірімен айтарлықтай кешенді фигурацияларды құрайды. Алайда ауыл, қала немесе елді мекен тұрғындары да кіреді, шындығында, бұл жағдайда фигурацияларды тура қабылдауға болмайды, өйткені адамдарды байланыстыратын өзара тәуелділік тізбектері күрделірек және әркелкі болып келеді». Осылайша, Элиас «индивид» пен «қоғам» арасындағы байланысты қарастырмай, «индивидтер және қоғам ретінде қабылданатын адамдар арасындағы қарым-қатынастарға» көңіл аударады. Басқаша айтқанда, индивид те, қоғам сияқты (және бұлардың арасындағы кез келген әлеуметтік құбылыс), адамдар арасындағы қарым-қатынаспен байланысты. Төзімділігі жағынан жоғары саналатын «өзара тәуелділік тізбегі» ұғымы Элиас әлеуметтануының ең маңызды өзегі: нақты, белсенді тұлғаны қалыптастыру үшін адамдар өзара қалай және неліктен байланысады деген негізгі сұрақты қоюға бағыттайды.

Элиастың ұсынған фигурация ұғымы индивидтер басқа индивидтерге ашық және бір-бірімен өзара байланыста болады деген идеямен байланысты. Оның тұжырымдауы бойынша, әлеуметтанушылардың көбісі адам жайлы *homoclauses* секілді түсінікке, яғни «ақырында әрбірі

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 3. Қазіргі заманғы әлеуметтану теориясы: негізгі мектептер

Дәріс: 21. Микро-макро және агенттік-құрылымдық интеграция

барлығынан абсолютті түрде тәуелсіз жеке адамдардың бейнесі – өзінің ішіндегі жеке тұлғаға» негізделеді. Бұл фигурация теориясын қабылдамайды, фигурациялық әлеуметтануға ашық, сондай-ақ өзара тәуелді актор керек деп түсіндіріледі.

Әдеп тарихы

Егер Вебердің зерттеу пәні Батыс әлеміне тән рационалдандыру болса, Элиастыкі Батыс елдерінің өркениеті болды. Адамдардың мәдениетті болуы олардың мінезі де жақсы (немесе нашар) дегенді білдірмейді; жай ғана әлеуметтану фактісінің бар екенін растаймыз. Сөйтіп, Элиас өзі Батыстағы өркениеттің «социогенезісі» деп атаған әлеуметтану зерттеуімен айналысады.

Агенттік-құрылымдық интеграция

Құрама Штаттарындағы микро- және макроинтеграцияға деген қызығушылықтың артуымен қатар, Еуропада агенттік-құрылым интеграциясына бетбұрыс күшейе түсті. Ритцер микро-макродеңгейлерді америкалық теорияның негізгі мәселесі ретінде қарастырып жатқан кезде Маргарет Арчер (1988) еуропалық әлеуметтік теориядағы негізгі мәселе ретінде агенттік-құрылым интеграциясын зерттеді. Микро-макро және агенттік-құрылым интеграцияларына арналған әдебиеттердің ұқсастықтарына қарамастан, олардың арасындағы көптеген айырмашылықтарды табуға болады. Мысалы, агенттік микродеңгейде қарастырылғанымен, еңбек одақтары сияқты, ұжымдар да агенттік ретінде көріне алады. Керісінше, құрылымдар макродеңгейде таныстырылатын болса, оларды микродеңгейде де табуға болады.

Агенттік-құрылымдық интеграция мәселесі тұрғысынан қазіргі еуропалық әлеуметтік теорияда төрт негізгі көзқарас бар. Біріншісі – Энтони Гидденстің құрылымдау теориясы. Гидденстің агенттік пен құрылымды «дуальді» (екіжақты) деп тануы оның ұстанымының негізгі нүктесі болып табылады. Бұл олардың бір-бірінен бөліне алмайтынын, яғни агенттік құрылымға байланған, ал құрылым агенттікке байланған дегенді білдіреді. Гидденс құрылымды қажетті міндеттеме деп ойлаудан бас тартады (мысалы, Дюркгейм сияқты), бірақ оның құраушы да, мүмкіндік беруші де қасиеттерін мойындайды.

Маргарет Арчер (1982) агенттік пен құрылымға дуальді деп қарауға болады деп ойламайды, дегенмен дуализм көрінісі деп қарастырады. Демек, агенттік пен құрылым бөлектене алады және бөлек болуы керек. Арчер өзінің әдебиеттегі мәдениет пен әрекеттің бір-біріне деген қатынасын айқындағаны және агенттік пен құрылымдық арасындағы ортақ теорияны дамытқаны үшін танымал болды. Гидденстің тұжырымдауы бойынша, «әлеуметтік ғылымдар немесе тарих саласындағы кез келген ғылыми-зерттеу әрекет [агенттіктің синонимі ретінде жиі қолданылады] пен құрылымды біріктірумен айналысады...

Гидденс марксист болмағанына қарамастан, марксистік теория оның шығармашылығына әсер етті, ал ол өзі *The constitution of Society* («Қоғам конституциясы») атты еңбегін Маркстің негізінен интегративті сипатқа ие пікірлерінің бірі туралы толық пайымдау деп санайды: Маркстің теориясы – құрылымдау теориясының көптеген қайнар көзінің біреуі ғана. Қалай болғанда да, Гидденс аса маңызды теориялық бағыттарды талдап, сыни түрде қарастырып шықты және олардан бірқатар пайдалы идеяларды алды. Құрылымдау теориясы ерекше эклектикалы. Гидденс индивидтен/агенттен шығатын (мысалы, символикалық интеракционизм) немесе қоғамнан/құрылымнан шығатын (мысалы, құрылымдық функционализм) көптеген теорияларды зерттейді және осы қарама-қарсы баламалардың екеуін де қабылдамайды. Ол өз пікірін дәйектеп, былай деп жазады: «Құрылымдау теориясына сәйкес, әлеуметтік ғылымдардағы зерттеудің негізгі саласы – индивидуалды актордың тәжірибесі емес және әлеуметтік тұтастықтың қандай да бір формасының бар болуы емес, бұл – уақыт пен кеңістікте ретке келтірілген әлеуметтік практикалар».

Шын мәнінде, әлеуметтік тәжірибелерді жинақтаған Гидденстің құрылымдау теориясы – агенттік пен құрылым арасындағы өзара байланыс теориясы. Ричард Дж. Бернстайн:

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 3. Қазіргі заманғы әлеуметтану теориясы: негізгі мектептер

Дәріс: 21. Микро-макро және агенттік-құрылымдық интеграция

«Құрылымдау теориясының ең негізгі өзегі агенттік пен құрылымның қосарлануы мен диалектикалық өзара әрекеттесуін түсіндіруге арналған», – деп санайды, яғни агенттік пен құрылымды бір-бірінен бөлек қарастыруға болмайды; бұл – бір медальдың екі жағы. Гидденстің тілімен айтсақ, олар қосарлы. Кез келген әлеуметтік іс-әрекет құрылымды қамтиды, ал кез келген құрылым әлеуметтік іс-әрекетке байланысты болады. Агенттік пен құрылым адамның күнделікті іс-әрекетінде немесе тәжірибесінде тығыз байланысқан. Гидденс тарихи, процессуалды және динамикалық тәсілдерді қолданып, агенттік пен құрылым мәселелерін зерттейді.

Әлеуметтік акторлар ғана емес, сондай-ақ оларды зерттейтін әлеуметтанушылар да рефлексивті. Бұл идея Гидденсті оның «қос герменевтика» туралы әйгілі пікірлеріне саяды. Әлеуметтік акторлар да, әлеуметтанушылар да тілді пайдаланады. Акторлар тілді өздерінің әрекеттерін түсіндіру үшін, ал әлеуметтанушылар өз кезегінде тілді әлеуметтік акторлардың әрекеттеріне түсінік беру үшін қолданады. Осылайша, тұрмыстық және ғылыми тіл арасындағы өзара байланысқа көңіл бөлу қажет. Жоғарыда айтып өткендей, Гидденс үшін аналитикалық бастапқы нүкте адамдар тәжірибесі болып саналады. Шындығында, адамдар өздерін акторлар ретінде көрсетіп, тәжірибеге қатысады және сана да, құрылым да дәл осы тәжірибе арқылы туындайды.

Құрылымдау теориясының элементтері

Гидденс оңтайландыруды акторларға қауіпсіздік сезімін беріп қана қоймай, әлеуметтік өмірде тиімді әрекет етуге мүмкіндік беретін күнделікті тәжірибені дамыту деп түсіндіреді. Акторлар әрекет етуге деген мотивацияға ие және бұл мотивация оларды әрекет етуге түрткі болатын қажеттіліктер мен қалауларды қамтиды. Рационалдандыру мен рефлексивтілік үнемі іс-әрекетке қатысатындықтан, мотивацияны іс-әрекеттің әлеуеті деп санау дұрысырақ болады. Мотивация әрекеттің жалпы жоспарларын қамтамасыз етеді. Алайда Гидденстің пікірі бойынша, біздің әрекеттеріміздің көпшілігі тікелей мотивацияға ие емес. Мұндай әрекеттің мотивациясы болмаса да және біздің мотивацияларымыз әдетте санасыз сипатқа ие болса да, адамның жүріс-тұрысында елеулі рөл атқарады.

Сондай-ақ сана саласында Гидденс дискурсивтік және практикалық сана арасындағы (өткізгіш) айырмашылықты айқындайды. Дискурсивтік сана біздің әрекеттерімізді сөзбен суреттеу қабілетін білдіреді. Практикалық сана деп акторлар өз әрекеттерін сөзбен білдіруге қабілетсіз болып, өз-өзінен түсінікті деп қабылдайтын әрекеттерді білдіреді. Сана-сезімнің нақ осы соңғы түрі құрылымдау теориясында ерекше маңызға ие, ол айтылып жатқанға емес, орындалып жатқан әрекетке деген негізгі қызығушылықты көрсетеді.

Агенттікке баса назар аудара отырып, Гидденс оған үлкен әлеуетті күш береді. Басқаша айтқанда, Гидденстің агенттері әлеуметтік әлемді өзгерту қабілетіне ие. Бұған қоса, агенттер ұғымының биліксіз мәні жоқ: актор әлеуметтік әлемді өзгерту қабілетін жоғалтса, ол агент болудан қалады. Гидденс, әрине, акторлар тап болатын шектеулер бар екенін мойындайды, алайда бұл дегеніміз – акторларда таңдау жоқ және олар өзгеріс жасай алмайтынын білдірмейді. Гидденс үшін логикалық тұрғыдан билік субъективтіліктің алдында, себебі іс-әрекет билікті немесе жағдайды өзгертуге қабілеттілікті қамтиды. Гидденстің құрылымдау теориясы акторды және әрекетті билікке иелік еткізеді, сондай-ақ, бұл тәсілді жоққа шығаратын және оның орнына актордың мақсаттарына (феноменология) немесе сыртқы құрылымға (құрылымдық функционализм) үлкен мән беретін теорияларға қарсы тұрады.

Гидденс акторларға қатысты сыртқы және мәжбүрлі бақылаушы ретінде қарастыратын Дюркгеймнің құрылымына ұқсамайтын құрылымның өте ерекше анықтамасын ұсынады. Ол құрылым адами әрекет үшін «сыртқы» және «тысқы» деген ойдан алшақтауға тырысты. Гидденс құрылымның іс-әрекетке қатысты тежеушілік әсерінің мүмкіндігін жоққа шығармайды, бірақ әлеуметтанушылар бұл шектеудің маңызын асыра көрсетеді деп санайды. Құрылымдар агенттерге, олар жасауға қабілетсіз болған нәрселерді орындауға мүмкіндік береді. Гидденс веберлік темір тор бейнесінен мұқият қашқақтайды және мұндай бақылау мүмкіндігінен айырылуды шарасыздыққа баламайды.

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 3. Қазіргі заманғы әлеуметтану теориясы: негізгі мектептер

Дәріс: 21. Микро-макро және агенттік-құрылымдық интеграция

Бұрын айтылып кеткендей, уақыт пен кеңістік – Гидденс теориясындағы өте маңызды айнымалылар. Екеуі де басқа адамдардың уақыт аясында немесе кеңістікте болуына тәуелді. Гидденстің аса абстрактілі құрылымдау теориясы адамзат қоғамын зерттеудің орнына, біріншіден, «кеңістік пен уақытқа сәйкес институттардың реттелуіне» назар аударады. Гидденс институттар деп практикалардың жиынтығын түсінеді және олардың төрт типін белгілейді: символдық тәртіп, саяси институттар, экономикалық институттар және заң. Екіншіден, негізгі қызығушылық уақыт пен кеңістіктегі институттарда болып жатқан өзгерістерге бағытталады. Үшіншіден, зерттеушілер әртүрлі институттардың жетекшілері әлеуметтік үлгілерді қалай күштеп міндеттеп, өзгертетінін түсінуі қажет. Төртіншіден, құрылымдау теориясын ұстанушылар өз тұжырымдарының әлеуметтік өмірге әсерін қадағалауы тиіс. Қорытындылайтын болсақ, Гидденс «қазіргі заманның қиратушы күшіне» терең қызығушылық танытқанын айтуға болады, құрылымдау теориясының жақтаушысына осындай өткір әлеуметтік мәселемен айналысқан жөн.

Сын-пікірлер

Біріншіден, Крейбтің айтуынша, Гидденс негізгі назарын әлеуметтік практикаларға аударғандықтан, оның теорияларына «онтологиялық тереңдік» жетіспейді. Бұл жерде Гидденс өзінің талдауында әлеуметтік өмірдің негізінде жатқан әлеуметтік құрылымдарды қарастырмайды. Екіншіден, оның қабылдаған теориялық синтез әрекеті әлеуметтік өмірдің күрделілігімен әлсіз байланысқан. Крейбтің көзқарасы бойынша, әлеуметтік әлем айтарлықтай реттелмеген, оны құрылымдау теориясы секілді жалғыз концептуалды нақты тәсілдің көмегімен ғана дұрыс талдап шығу мүмкін емес. Гидденстің көзқарасы әлеуметтану теорияларының толық спектрін пайдалану мүмкіндігін шектейді. Гидденс позитивизм секілді метатеориялар мен құрылымдық функционализм теорияларын қабылдамайды, олардың пайдалы идеяларынан бас тартады. Тіпті ол басқа теорияларға сүйенсе де, олардың тек кейбір аспектілерін ғана қолданады, нәтижесінде қажеттінің барлығын толық ала алмайды. Үшіншіден, Гидденс өз пайымдауларының ешқандай тірек нүктелерін тұжырымдамайды, сондықтан да оған заманауи қоғамды сыни талдау үшін қажетті негіз жетіспейді. Ақырында, Гидденс келтірген сында кешенді теориялық түйінді жүйе жоқ, көбінесе арнайы мақсатты сипатқа ие. Төртіншіден, Гидденс ұсынған теория, ақыр соңында, бөлшектелген болып көрінеді. Оның эклектизмі бір-бірімен кейде онша үйлеспейтін әртүрлі теориялық элементтер мен бөліктерін жинақтауға мәжбүрледі.

Гидденс пен Арчер британдық болса, агенттік пен құрылым интеграциясының қатынасын зерттеген осы заманның үшінші тұлғасы болып француз Пьер Бурдьё аталады. Бурдьё: «менің шығармашылығым бағыт беретін ең негізгі (және менің ойымша, аса маңыздысы) стимул – объективизм мен субъективизмнің оппозициясын жеңу», – деп атап көрсетеді. Бурдьенің шығармашылығында агенттік пен құрылым табиғаты тереңірек ашылған.

Габитус – адамдардың әлеуметтік әлеммен қатынасы нәтижесінде қалыптасқан ұлтаралық сипаттағы психологиялық, когнитивті құрылым. Габитус дегеніміз – адамдардың әлеуметтік өмірде әрекет етуіне мүмкіндік беретін «менталды немесе когнитивті құрылымдар». Габитус қоғамды қалыптастырады әрі өзі сол қоғамнан пайда болады. Габитус әлеуметтік өмірде көп жыл бойы позиция иемденудің нәтижесінде алынады, яғни габитус субъектінің бұл өмірдегі позициясының сипатына қарай өзгешеленеді; әрбір адам бірдей габитусқа ие бола бермейді. Алайда әлеуметтік өмірде ұқсас орындарға ие адамдардың габитустары ұқсас келеді. Басқа терминдерде Бурдьё габитусты «сырттың интернализациясы мен іштің экстернализациясы» деп сипаттайды. Сөйтіп, габитус ұғымы Бурдьёге объективизм мен субъективизм арасында таңдау жасаудан құтылуға мүмкіндік береді. Габитус адамдарға жай ғана нені ойлап, қандай әрекеттер таңдау керек екенін «ұсынады».

Өріс (the field) – объективті жағдайлар арасындағы қатынастар желісі. Өріс құрылымы индивидтер немесе ұжым болсын, агенттерді шектеуге мүмкіндік береді. Өріс капиталдың әркелкі түрлері (экономикалық, мәдени, әлеуметтік, символдық) кеңінен пайдаланылатын өзінше бәсекелестер нарығы болып саналады.

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 3. Қазіргі заманғы әлеуметтану теориясы: негізгі мектептер

Дәріс: 21. Микро-макро және агенттік-құрылымдық интеграция

Бурдьё капиталдың төрт түрін қарастырады: экономикалық капитал, мәдени капитал, әлеуметтік капитал (әлеуметтік қарым-қатынастар), символдық капитал (адамның беделі мен абырой-мәртебесінен) шығады. Бурдьё үшін негізгі қызықты пән – бұл габитус пен өріс арасындағы қарым- қатынастар. Ол бұл өзара байланыстың екі негізгі көрінісін табады. Бір жағынан, өріс габитустың алғышарттарын жасайды; есесіне габитус өрісті маңызды, құнды әрі қуатты мән-мағынамен толтырып құрастырады. Гидденс пен Бурдьё теорияларындағы ортақ элемент – тәжірибеге ерекше назар аудару. Бұл термин екі жағдайда бірдей қолданылмаса да, тәжірибе тұжырымдамасы құрылым мен агенттіктің арасындағы алшақтықты жеңу үшін пайдаланылады.